

Roman Darowski

Jan Klein SJ (1556—1601), wykładowca filozofii w Poznaniu

Studia Philosophiae Christianae 16/2, 145-160

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z ZAGADNIEN HISTORII FILOZOFII

ROMAN DAROWSKI SJ

JAN KLEIN SJ (1556—1601), WYKŁADOWCA FILOZOFII W POZNANIU

WSTĘP

W dotychczasowym piśmiennictwie istnieją o Kleinie jedynie nie-liczne wzmianki, często niedokładne, a nawet błędne¹. O jego zaś spuściznie filozoficznej nie ma dotąd żadnej wzmianki. W obecnym artykule pragnę poszerzyć tę skąpą wiedzę o życiu i działalności filozoficznej Kleina, głównie na podstawie współczesnych źródeł rękopiśmiennych, zachowanych w Centralnym Archiwum Jezuitów w Rzymie. Odszukanie zaś dyktatów ze znacznej części jego wykładów poznańskich, zwłaszcza też z całości filozofii, umożliwiło odtworzenie jego poglądów i ich charakterystykę.

BIOGRAFIA

Jan Klein (Clein) urodził się w Olsztynie prawdopodobnie w 1556 roku². Po ukończeniu kursu gramatyki, poetyki i retoryki oraz po trzyletnich studiach filozofii pod kierunkiem Piotra Viany i (lub)

¹ A. et A. De Backer, C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. 4, Bruxelles-Paris 1893, kol. 1105; L. Piechnik, *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, „Nasza Przeszłość”, t. 30, 1969, 191; J. Popłatek, *Studia Polaków-Jezuitów we Włoszech*, Kraków 1951, 43 (maszynopis w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie). Zob. także pozycje przytoczone w następnym przypisie.

² Danych na temat życia i zajęć Kleina dostarczają przede wszystkim zachowane w *Archivum Romanum Societatis Iesu* (skrót: ARSI) tzw. katalogi trzyletnie (catalogi triennales): *Catalogus primus personarum Collegii Posnaniensis*, 1587 (Pol. 6, f. 120, tutaj podano, że był „Astmensis”); *Cat. primus Coll. Olomucensis*, 1590 (Austr. 25—I, f. 40^v); *Cat. primus Coll. Viennensis*, 1593 (Austr. 25—I, f. 74^v oraz Austr. 24, f. 172^v); *Cat. primus sacerdotum prov. Austriae*, 1600 (Austr. 25—I, f. 153^v). Katalogi te jednak nie podają daty urodzenia, lecz ilość lat, i to dość często niedokładnie. Dlatego precyzyjne ustalenie roku urodzenia Kleina nie jest możliwe. — O bieżących zajęciach Kleina informują tzw. katalogi roczne (c. breves) z lat 1590—1601, gdy należał on do austriackiej prowincji jezuitów. Katalogi te z wyjątkiem ostatniego roku wydał drukiem L. Lukács, *Catalogi perso-*

Leonarda Krakera w Kolegium Jezuitów w Wilnie wyjechał do Rzymu, gdzie w latach 1580—1583 studiował teologię w Kolegium Rzymskim. Dnia 25 IV 1583 r. wstąpił do Towarzystwa Jezusowego i w Rzymie odbył nowicjat³. W latach 1584—1585 uzupełnił wykształcenie teologiczne w tymże Kolegium Rzymskim. Uczęszczał m.in. na wykłady teologii scholastycznej, prowadzone przez Suáreza oraz na wykłady teologii kontrowersyjnej prowadzone przez Bellarmina⁴. Następnie był w Kolegium Angielskim w Rzymie najpierw korepetytorem studentów filozofii (przez 6 miesięcy), a potem korepetytorem studentów filozofii i teologii (przez 8 miesięcy). Dnia 23 III 1586 r. przyjął w Rzymie święcenia kapłańskie (w niedzielę Iudica).

Już wiosną 1585 r. prowincjał jezuitów w Polsce, Jan Paweł Campano, spodziewał się jego przyjazdu po ukończeniu teologii. Dopiero jednak dnia 18 IX 1586 r. przybył Klein wraz z Janem Brantem do Poznania — i to w sam raz na początek zarazy⁵, od której jednak nie ucierpiał. Wkrótce w klasie humaniorów podjął nauczanie *De officiis* Cyclerona i głosił kazania w języku łacińskim i niemieckim oraz wyjeżdżał na prace apostołskie w okolicie Poznania⁶.

W październiku 1587 r. rozpoczęto uroczyste (dysputy) nowy rok studiów w Kolegium Jezuitów w Poznaniu. Drugi kurs filozofii (pierwszy, skrócony kurs prowadził w latach 1585—1587 Włoch z Genui, Fabrycy Pallavicini) powierzono właśnie Kleinowi, który wykładał do końca 1589 r. (14 VI 1588 r. rozpoczął wykłady filozofii przyrody), ale uroczyste dysputy na koniec kursu odbywały się zarówno pod koniec 1589, jak i na początku r. 1590. Od września 1588 do marca 1589 r. z powodu zarazy wykłady odbywały się w Wagrowcu, gdzie korzystano z gościnności opata cystersów Wojciecha Zajączkowskiego⁷.

narum et officiorum Provinciae Austriae S. I., I (1551—1600), Roma 1978. Wydawca zamieścił tamże na s. 706 najważniejsze dane biograficzne Kleina (ale bez wzmianki o pracy dydaktycznej w Polsce) wraz z referencjami do źródeł jezuickich, których część została opublikowana w tym tomie (katalogi nr 129—138). — Zob. także źródła wymienione w dalszych przypisach, zwłaszcza w przypisie 13. — Mikrofilmy lub fotokopie większości przytoczonych w tym artykule źródeł znajdują się w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie.

³ ARSI, Rom. 171/C: *Codex novitiorum S. I. qui Romae tirocinium posuerunt ab anno 1565 ad annum 1586* (fotokopia oryginału), pod datą wstąpienia.

⁴ ARSI, Rom. 53, f. 63; J. P. Campano do Aquavivy 27 IV 1585 z Braniewa (Germ. 164, f. 183): „Sperabimus et post absolutum curriculum theologiae P. Brantum et Ioannem Clein nostros, quos puto futuros ad septembrem”. List ten ukazał się drukiem w: *Monumenta antiquae Hungariae*. Edidit L. Lukács, II (1580—1586), Roma 1976, 788. Zob. także Pol. 7—I, f. 62, n. 11. — F. Suárez wykładał teologię scholastyczną w Kolegium Rzymskim w latach 1580—1585, a R. Bellarmin teologię kontrowersyjną w latach 1576—1587. Zob. R. G. Villoslada, *Storia del Collegio Romano*, Roma 1954, 324 i 325.

⁵ J. Wujek do Aquavivy 26 X 1586 r. z Pultuska, zob. Korespondencja ks. Jakuba Wujka z Wagrowca z lat 1569—1596, wyd. J. Sygański, Poznań 1917, 163 oraz 151 i 160.

⁶ *Acta et historia Coll. Posnan. S. I., 1574—1606*, Warszawa, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, rkps 440, f. 168, 168 v.

⁷ Dość szczegółowe informacje o wydarzeniach podczas kursu prowadzonego przez Kleina zawierają cyt. rkps *Acta et hist. Coll. Posnan.*,

Z poznańskiego okresu pracy dydaktycznej Kleina znane są nam rękopisy jego wykładów z filozofii przyrody i metafizyki oraz zbiór tez z całości filozofii (w tym także z matematyki i etyki).

Klein był człowiekiem wykształconym i nieźle uczył filozofii, ale nie był lubiany przez studentów. Sam skłonny był widzieć przyczynę takiego stanu rzeczy w okoliczności, że był pochodzenia niemieckiego i mieszczańskiego, jednakże prowincjał polski, Włoch Campano, był zdania, że to cechy jego charakteru (upór i szorstkość) wywołują takie reakcje u uczniów⁸. Klein zaczął także podupadać na zdrowiu. Rozpoczął więc u generała zakonu, Klaudiusza Aquavivy, starania o przeniesienie do Prowincji Austriackiej. Uzyskał je już w połowie 1589 r., wskutek czego ostatni rok prowadzonego przez niego kursu filozoficznego uległ skróceniu. Rektor Poznańskiego Kolegium Jezuitów, Jan Konarski (Conarius) wyraził głęboki żal z powodu decyzji przeniesienia Kleina do Prowincji Austriackiej⁹.

Klein opuścił Poznań dnia 13 II 1590 r. i udał się do Ołomuńca¹⁰, gdzie w latach 1590—1592 był wykładowcą filozofii i prefektem szkół w Kolegium Jezuitów. Zaraz na początku pobytu uzyskał magisterium sztuk wyzwolonych i filozofii, o którego potrzebie pisał Campano już kilka lat wcześniej¹¹. Pochodząca z 1593 r. informacja tzw. katalogu drugiego podkreśla jego zdolności, wysoki poziom wykształcenia humanistycznego i zdolność do nauczania, ale równocześnie wspomina o podatności na choroby¹².

W latach 1592—1595 Klein wykładał teologię w Kolegium Jezuitów w Wiedniu, a w latach 1595—1600 ten sam przedmiot w Akademii w Grazu, będąc od r. 1596 również jej kanclerzem i doradcą (conculator) rektora Akademii¹³. Już podczas pobytu w Wiedniu lub

f. 170, 172, 173, 175, 175 v, 176, 177, 177 v, 178 oraz *Annales Coll. Posnan. S. I.*, Kraków, Bibl. Jagiellońska, rkps 5198, t. 1, 25 v, 26 v, 27, 27 v, 28. O przeniesieniu kursu z powodu zarazy do Wągrowca pisał także Campano do Aquavivy 25 IX 1588 r. ze Sławna k. Poznania i 20 X t. r. z Wągrowca (ARSI, *Fondo Gesuitico, Epistolae selectae*, 644, f. 559 v oraz f. 126—126 v).

⁸ „Doctus est et non male docet philosophiam, non gratus tamen est putat ipse quod Germanus sit, sed video ego, quia asper et rigidus”, Campano do Aquavivy 20 X 1588 z Wągrowca, ARSI, *Fondo Gesuitico, Epistolae selectae*, 644, f. 127.

⁹ J. Konarski (Conarius) do Aquavivy 1 IX 1589 z Poznania (ARSI, *Germ.* 168, f. 201 v—202).

¹⁰ „13 [Februarii 1590] Decessit ex Provincia nostra Professor Philosophiae Klein et profectus Olomutium”, *Acta et hist. Coll. Posnan.*, rkps cyt., f. 178

¹¹ Campano do Aquavivy 4 XII 1586 r. z Grodna (ARSI, *Germ.* 166, f. 326). Informacja o uzyskaniu przez niego magisterium artium pojawia się już w katalogu trzyletnim z r. 1590.

¹² „Boni ingenii, iudicii, prudentiae. In litteris omnibus bene versatus. Complexionis morbosae. Aptus ad docendum...”, *Catalogus Collegii Viennensis*, 1593, ARSI, *Austr.* 24, f. 172 v.

¹³ Na taki bieg zajęć profesorskich Kleina w Wiedniu i Grazu wskazują wspomniane poprzednio katalogi roczne. Pewną wątpliwość jednak wprowadza tutaj katalog trzyletni z r. 1597. Klein bowiem figuruje w dwu katalogach: w katalogu Kolegium Wiedeńskiego, sporządzonym w sierpniu 1597 r. (*Catalogus primus personarum Coll. Viennensis S. I. mense Augusto 1597 confectus*, ARSI, *Austr.* 25—I, f. 112 v)

na początku pobytu w Grazu uzyskał maristerium teologii, a pod koniec XVI w. także doktorat teologii¹⁴. W tym też okresie, dnia 1 I 1598 r. złożył także uroczystą profesję 4 ślubów¹⁵.

Z ostatniego roku pracy dydaktycznej Kleina w Grazu pochodzi drukowany zbiór tez z zakresu teologii, których w publicznej dysputacie bronił jeden z jego uczniów¹⁶.

W r. 1600/01 Klein był profesorem teologii scholastycznej i teologii moralnej (casus) w Kolegium Jezuitów w Wiedniu, gdzie zmarł przedwcześnie na zarazę 5 IX 1601 roku¹⁷.

Przytaczane w rękopisach wykładów Kleina cytaty i wyrażenia greckie świadczą, że poza językami polskim, niemieckim, włoskim i łacińskim znał także język grecki.

POGLĄDY FILOZOFICZNE

Do poznania poglądów filozoficznych Kleina dysponujemy obecnie jednym dość obszernym rękopisem (dyktatem) znacznej części prowadzonych przez niego w Poznaniu wykładów. Rękopis obejmuje część wykładów filozofii przyrody, metafizykę oraz tezy z całości filozofii w trzech wersjach. Oto bliższy opis tego rękopisu.

Kodeks papierowy, nie posiadający karty tytułowej całości, pochodzący z Kolegium Jezuitów w Poznaniu z lat 1588—1590, format: 19×16 cm, kart 406 (w tym kilka nie zapisanych) znaczonych później ołówkiem jedynie przy tytułach części, pismo jednej ręki (poza drobnymi wyjątkami, np. k. 340—340^v), skryptor nie znany.

— Poznań, Archiwum Archidiecezjalne. Oddział Rękopisów i Starodruków Biblioteki Metropolitalnego Seminarium Duchownego (ul. Lubrańskiego 1), sygn.: MS 532.

Jest to komentarz do następujących traktatów Arystotelesa:

1. *In libros de generatione et corruptione* (k. 4—76)
2. *In libros Aristotelis De Coelo [et mundo] commentarius* (k. 79—192^v)

oraz w katalogu Kolegium w Grazu, sporządzonym w listopadzie tego samego roku (*Catalogus primus et secundus Coll. Graecensis A. 1597 mense Novembri...*, Austr. 24, f. 234^v). Może więc Klein jakiś czas przebywał w Wiedniu w sierpniu 1597 r. i uwzględniono go we wspomnianym katalogu, a może przeniósł się do Grazu dopiero w r. 1597. — Z ostatniego roku pobytu Kleina w Grazu znany nam jest jego list do generała K. Aquavivy pisany 3 VII 1600 r. z Grazu (ARSI, Germ. 179, f. 182).

¹⁴ Po raz pierwszy jako magister philosophiae et theologiae figuruje w katalogu trzyletnim z r. 1597, a jako theologiae doctor — w katalogu trzyletnim z r. 1600.

¹⁵ ARSI, Germ. 2, f. 336 (Professi).

¹⁶ *Disputatio theologica de ultimo fine hominis et felicissimo beatitudinis statu, per theases digesta et in Alma Graecensi Academia, Anno Domini M.D.C. die... Augusti publice proposita a... Ioanne Kuglmanno, Philosophiae Magistro et SS. Theologiae Candidato... Praeside R. P. Ioanne Klein, e Societate Iesu SS. Theologiae Doctore ac Professore. Graecii excudebat Georgius Widmanstadius, Anno 1600, 4°, ss. 32; zob. A. et A. De Backer, C. Sommervogel, dz. cyt., t. 4, kol. 1105.*

¹⁷ ARSI, Hist. Soc. 43, f. 191^v (*Defuncti*), Zob także *Annales Coll. Posnan.*, rkps cyt., t. 1, f. 29.

3. *In librum primum, secundum, tertium Aristotelis Meteororum* (k. 192 v—234 v)

4. *In libros Aristotelis metaphysicorum brevis commentarius* (k. 236 v—334 v).

Komentarz dzieli się zwykle na części zaczynające się od przyimka „De” (np. *De simplici rerum naturalium generatione et corruptione, De lapidibus et eorum probatione*) lub na tractationes (np. *Tractatio de coelo et astris, Tractatio de elementis*), a te zwykle na quaestiones, a niekiedy także na articuli. Jedyne komentarz do metafizyki zawiera 3 dysputacje: *De ente et essentia, De passionibus et principis entis, De generibus entis*.

Na końcu rękopisu znajdują się obszernie, nie numerowane tezy z całości filozofii w trzech wersjach różnych co do objętości i poruszanych zagadnień. Część ta nosi tytuł *Universa philosophia per theses expressa per R. Patrem Joan. Klein Societ. Iesu Theologium et philosophiae professorem Anno 1590* (k. 335—406 v)¹⁸.

Omawiany rękopis wykładów umożliwia odtworzenie filozofii reprezentowanej przez Kleina. W dalszej części tego artykułu zostały zreferowane ważniejsze jego poglądy, przy czym zwrócono szczególną uwagę na te problemy, które odgrywają większą rolę w filozofii ówczesnej i obecnej (zagadnienia kluczowe) oraz na te problemy, w których zauważa się odejście od Arystotelesa lub od tradycji szkolnej.

POJĘCIE I PODZIAŁ FILOZOFII

Filozofia wg Kleina jest kontemplacją prawdy i nauką o sprawach bożych i ludzkich¹⁹. Dzięki niej człowiek otrzymuje pomoc tak w dziedzinie poznania, jak i działania; filozofia bowiem w szczególności uczy, jaki jest cel człowieka. Umożliwia ona człowiekowi poznanie spraw budzących jego zdziwienie oraz spraw najbardziej ukrytych, w tym także Boga, jako najwyższego dobra. Pod wpływem refleksji nad najwyższym dobrem człowiek zdolny jest układać swe życie zgodnie z zasadą cnoty i należyście oceniać rzeczy dobre i złe.

Filozofia dzieli się na dwie rodzajowo (*toto genere*) różne części: na filozofię teoretyczną (*speculativa*), której celem jest poznanie prawdy i jej kontemplacja, oraz na filozofię praktyczną, która dotyczy życia i obyczajów (działania moralnego). Pierwsza posiada trzy dziedziny: metafizykę, filozofię przyrody (fizykę) i matematykę (logiki Klein tutaj nie wymienia), druga zaś — etykę, ekonomikę i politykę.

LOGIKA

Celem dialektyki, czyli logiki jest udoskonalenie działań umysłu ludzkiego, a jej przedmiotem jest władza poznawcza oraz sposób,

¹⁸ Główna dysputa z zakresu tych tez odbyła się dnia 6 II 1950 r.: „Paucis ante hebdomadis finito Philosophico cursu 6 Feb. [1590] disputatum est de tota Philosophia, Praesentibus Reverendissimis Episcopo et Suffraganeo Posnan., Palatino Posn., duobus Castellanis atque multa Nobilitate et Clero”, *Acta et hist. Coll. Posnan.*, rkps cyt., f. 178. Mikrofilm poznańskich tez Kleina znajduje się w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (Mały Rynek 8).

¹⁹ Por. następujący tekst: „...philosophia [est] veritatis contemplatio et divinarum ac humanarum rerum scientia...”, Tezy z całości filozofii, część *De philosophia eiusque partibus*.

w jaki ona poznaje. Stanowi ona narzędzie wiedzy i z tego względu jest konieczna do zdobywania wszelkiej naukowej (*scientia*) zarówno teoretycznej, jak i praktycznej. Logika jest więc dla Kleina wiedzą czysto formalną. Należy wprowadzić do filozofii, ale w porównaniu z filozofią przyrody (fizyką) i metafizyką zajmuje niższe miejsce i jest im na swój sposób (*suo modo*) podporządkowana. Byty myślnie (*entia rationis*) jednak nie są w zasadzie przedmiotem logiki.

W przeciwieństwie do rozpowszechnionego w Szkołach zdania Porfiriusza istnieje nie pięć, lecz siedem sposobów orzekania o bytach (*simplicia et prima praedicata*): przewyższanie (*ut transcendens est*), rodzaj, różnica, gatunek, modus wewnętrzny, właściwość i przypadłość. Nie każde jednak orzekanie stanowi orzeczenie transcendentne, lecz jedynie takie, które orzeka o wszystkich dziesięciu lub o wielu kategoriach bytowych i to w sposób istotny (*essentialiter*). Do takich zaś należą zwłaszcza następujące orzeczenia: byt, coś i rzecz, które wyrażają transcendencję pełną, czyli odnoszącą się do wszystkich rodzajów bytu, natomiast przypadłość wyraża transcendencję niepełną, gdyż orzeka jedynie o 9 kategoriach.

„Modus wewnętrzny” to kres i aktualność istoty, zbliżony w sposobie orzekania do różnicy gatunkowej, ale o większym zakresie. Modusem jest więc istnienie w stosunku do bytu (istoty), samoistność w stosunku do substancji, tkwienie w substancji w stosunku do przypadłości, ujednostkowanie w stosunku do substancji i przypadłości, oraz osobniczość (*personalitas*) w stosunku do bytów samoistnych, kompletnych, doskonałych i nieudzielnych²⁰.

Pojęcia ogólne powstają dzięki działalności umysłu ludzkiego, który przy ich tworzeniu opiera się na realnej rzeczywistości; mają więc podstawę w rzeczach, a sposób ich orzekania o desygnatach jest analogiczny.

Z różnorodności orzekania wynika różnorodność sądów, które stwierdzają prawdę lub fałsz czegoś i to albo absolutnie, czyli koniecznie, albo warunkowo, czyli modalnie. Ponieważ zaś rzeczy są albo konieczne, albo przygodne, dlatego istnieją dwa najwyższe rodzaje sądów i odpowiadających im zdań: koniecznościowe i przygodnościowe. Jeśli więc w pierwszym rodzaju tworzy się dwa zdania sprzeczne, to jedno będzie prawdziwe, a drugie fałszywe. W drugim zaś rodzaju, zwłaszcza w zdaniach, których prawda zależy od wolnej woli ludzkiej, żadne ze zdań nie będzie na pewno prawdziwe lub fałszywe.

Należy tutaj zauważyć, że Klein w logice traktuje niektóre zagadnienia należące do metafizyki, szczególnie kwestię modusów (*modi*).

Człowiek ze swej natury zdolny jest dzięki intelektowi do pozna-

²⁰ „Jam vero modus intrinsecus, qui terminus est et actualitas essentiae (ut docent philosophi) in modo praedicandi, affinis est differentiae, et prope par, quamquam latius se fundat illius, quam differentiae praedicatio. Differentia enim proxime, nisi de specie dici non potest; modus autem intrinsecus etiam in ipsis transcendentibus, et ultimis inchoatisque naturis reperitur. Atque ita, cum existentia de ente; quatenus significat essentiam: cum subsistentia de substantia, cum inhaerentia de accidente: cum individuatio, de substantiis vel accidentibus: cum personalitas vel suppositalitas de completis, et perfectis ac in se subsistentibus, et omnino incommunicabilibus naturis in concreto affirmatur, dicimus modum intrinsecum, de re cuius modus est, proprie praedicari. Tamze, część *De primis simplicibus praedicatis*.”

wania, skutkiem czego wytwarza wiedzę naukową. Właściwa kolejność (ład, *ordo*) i metoda stanowią główne narzędzia zdobywania wiedzy naukowej (*scientia*); kolejność ma ułatwić poznanie, metoda zaś każe postępować z pomocą rozumowania od czynników bardziej nam znanych i powszechnych do mniej znanych i szczegółowych. Jedynie przy stosowaniu metody występuje konieczność wynikania (*consecutionis necessitas*), będąca podstawą prawdziwej i doskonałej wiedzy naukowej.

Kolejność może być dwojaka: jako synteza (*compositio*) i jako analiza (*resolutio*); pierwsza właściwa jest naukom teoretycznym, druga — praktycznym.

Także i metoda występuje w dwu gatunkach: jako dowodzenie (*demonstratio propter quid*, gdzie umysł postępuje od przyczyny do skutku (*a priori*) i to jest główna forma dowodzenia oraz jako dowodzenie *quia*, gdzie od skutku dochodzi się do przyczyny (*a posteriori*).

Srodkiem i zasadą dowodzenia jest także definicja, gdzie szczególną rolę odgrywa podział (*divisio*).

Wiedza naukowa, czyli poznanie rzeczy pewne i oczywiste, uzyskane przez odkrycie jej przyczyny koniecznej, stanowi cel wszystkich zabiegów poznawczych. Jej przymiotami są prawda, oczywistość i pewność. Mimo złożoności rzeczy i niedoskonałości ludzkich władz poznawczych posiadamy wiedzę naukową pewną i oczywistą o wielu rzeczach, uzyskiwaną przez dowodzenie dzięki działalności ludzkiego intelektu, na drodze indukcji (*ex principis inductionis*) i z pomocą innych sposobów poznawczych.

FILOZOFIA PRZYRODY

Autor stwierdza najpierw, że wiele zjawisk przyrody nie zostało dotąd wystarczająco wyjaśnionych, stąd poglądy filozofów bywają nieraz rozbieżne. Jednakże naturalne pragnienie poznawania prawdy, właściwe człowiekowi, skłania ludzi do zajęcia się zagadnieniami przyrodniczymi i do podziwiania twórcy przyrody.

Filozofia przyrody zajmuje wśród dyscyplin filozoficznych drugie (po metafizyce) miejsce i zdąży do przedstawienia opisu całej przyrody (*universae naturae descriptio*) poprzez wyjaśnienie ciał naturalnych (*corpora naturalia*) oraz ich przyczyn, zasad i własności (*affectiones*), a przez to do poznania pierwszej przyczyny wszystkich rzeczy, którą Arystoteles nazwał pierwszym poruszcycielem (*primus motor*).

Przedmiotem adekwatnym filozofii przyrody jest ciało naturalne jako takie. Ze względu jednak na różnorodność jego gatunków zachodzą w filozofii przyrody różne stopnie abstrakcji i konsekwentnie różne przedmioty formalne.

Ciało „naturalne” wywodzi się od natury, którą Klein rozumie na sposób arystotelesowski jako pierwszą i bezpośrednią zasadę spoczynku i przyczynę ruchu i stanu wszystkich ciał. Każde ciało posiada właściwą sobie naturę, na którą składa się materia i forma. Z formy wywodzi się zdolność działania, a z materii możność doznawania jako cechy ciała naturalnego. Ciało naturalne rozważane genetycznie składa się z trzech zasad, które stanowią materia, forma oraz brak formy (*privatio*). Materia stanowi podmiot (*subiectum*), a forma i jej brak (*privatio*) — kres (termini) zmiany. W substancji materialnej już ukonstytuowanej zaś bytuje materia i forma. Złoże-

nie to różni się jedynie formalnie od tych składników i dodaje do nich tylko modus związku²¹.

Materia jest zaczątkową i niedoskonałą substancją, posiadającą akt bytowy (*actus entitativus*), czym różni się od nicości, ale do jej definicji wchodzi zarówno akt, jak i możność. Posiada również pewnego rodzaju formę oraz nie określoną bliżej wielkość (*quantitas*) i pewne jakości. Wskutek interwencji bożej jednak mogłaby istnieć jedynie dzięki owemu aktowi bytowemu²². Forma bywa wyprowadzona z możności materii przez działanie czynnika naturalnego lub przynajmniej dzięki interwencji dyspozycji materialnych i tworzy byt substancjalny doskonały. Poszczególne byty posiadają tylko jedną formę pierwszorzędą (*primaria*). Możliwa jest jednak wielość form, ale podporządkowanych.

Wbrew Arystotelesowi Klein stwierdza, że zgodnie z nauką wiary i na podstawie racji rozumowych zarówno materia, jak i cały świat istnieje od pewnej granicy czasowej i że został stworzony przez Boga z nicości, do jego stworzenia bowiem konieczna jest moc i potęga nieskończona, której nie może posiadać żadna przyczyna stworzona. Nie jest też możliwe odwieczne (*ab aeterno*) stwarzanie świata²³. Bóg stworzył ten jeden świat, w którym żyjemy. Posiada on kształt kulisty, a więc doskonały. Ziemia jest nieruchoma i znajduje się w środku świata. Możliwe jest jednak istnienie wielu światów, nawet doskonalszych, a także ulepszanie i udoskonalanie obecnego świata. W ogóle Klein szeroko rozwodzi się o świecie, podkreślając szczególnie jego piękno i harmonię jako obrazu bożego. Te właśnie cechy świata — obok wiary — świadczą o nieprzypadkowym jego stworzeniu przez istotę doskonałą, Boga.

Ciało naturalne posiada dwie przyczyny wewnętrzne: materialną i formalną, oraz dwie przyczyny zewnętrzne: sprawczą i celową. Wzorzec (*idea, exemplar*) i narzędzie należą do przyczyny sprawczej. Wszystkie ciała naturalne odznaczają się prawdziwą własną aktywnością i posiadają określony cel, ale Bóg jest ich ostatecznym sprawcą i ce-

²¹ „Quae [materia et forma] cum omnibus naturae vinculis colligantur, tum existit compositum, quod formaliter ab iis partibus differt et modum solum quandam unionis illis superaddit”, Tezy z całości filozofii, część *De substantia eiusque praecipuis divisionibus*.

²² „[Materia est] substantia quaedam inchoata et imperfecta, ita potentiae, qua primo formas substantiales, secundario accidentia [rias] ordine quodam respicit, participes, ut actum entitativum, quo recedit a nihilo, simul insitum habeat, ut recte per actum et potentiam definiri possit. Et quamquam ab omni forma numquam possit naturaliter avelli, nullam tamen ne quantitatem quidem interminatam, quae illi coaeva dicitur, ita coniunctam habet, ut non possit divina virtute seorsim plane ob omnibus formis abiuncta, per illum suum actum entis existere”, Tezy z całości filozofii, część *De materia et forma*; „Haec [materia] ... quantitatem sibi semper coaevam habet, quinimmo et qualitates formarum geniti cognatas et formas substantiales subordinatas aliquando intervenire existimamus. Numquam enim ita unius generatio alterius est corruptio, ut in primum subiectum ante fiat resolutio”, tamże, część *Ex physica De principiis et causis corporis naturalis*.

²³ „Dico mundum nequamquam ab aeterno esse potuisse”, Rękopis wykładów na temat *Tractatus de mundo*, k. 114 v.

lem, a jego współdziałania (*concursum*) wymagają one tak do swego istnienia, jak i do działania. Wśród przyczyn przypadłościowych Klein wymienia los (*fatum*), który polega na pewnym ciągu przyczyn i dla bytów wolnych nie oznacza konieczności, oraz korzystny zbieg okoliczności (*fortuna*) i przypadek (*casus*).

Główną własnością (*affectio*) ciała naturalnego, wynikającą w pierwszym rzędzie (*proxime*) z materii, jest wielkość (*quantitas*), nieodzwonna do działania i doznawania, różna rzeczowo i od substancji, i od innych przypadłości. Dzięki niej ciała są podzielne, a jej skutkiem (*effectus*) formalnym jest rozciągłość, która jednak nie jest żadnym modusem. Wielkość jest nieskończona w możliwości (*syncategorematicae*), ale aktualnie nie istnieje wielkość ciągła nieskończona. Natomiast na temat możliwości bytu stworzonego, nieskończonego pod względem wielkości, ilości lub jakości Klein wypowiada się ostrożnie stwierdzając, że zdania filozofów są podzielone. Na innym miejscu jednak utrzymuje, że wielkość nieskończona nie jest możliwa nawet dzięki interwencji bożej. Wielkość ciągła (*continuum*) jest zawsze podzielna na części dalej podzielne.

Inaczej niż Stagiryta określa Klein „miejsce”, które wg niego jest pewnego rodzaju „modusem”, czyli sposobem istnienia ciała w przestrzeni nieruchomej²⁴. Przestrzeń zaś jest wieloraka (*multiplex*) zależnie od układu centrum ziemi i nieba. Dzięki interwencji bożej możliwe jest, by wiele ciał zajmowało jedno miejsce lub by jedno ciało było w wielu miejscach równocześnie. Próżnia nie istnieje i nie może istnieć w sposób naturalny.

Istnieją związki doskonałe (*mista perfecta*), posiadające własną formę i własności oraz mieszaniny (*mista imperfecta*), posiadające formy pierwiastków, które wchodzą w ich skład.

Natura działania i doznawania (*passio*) znajduje wyjaśnienie w pewnych „modusach” zewnętrznych.

Poglądy Kleina na temat ruchu i jego rodzajów oraz trwania są w zasadzie zbieżne z poglądami Arystotelesa. Natomiast poglądy astronomiczne i przyrodnicze, referowane dość obficie przez Kleina zgodnie z ówczesną tradycją szkolną, odzwierciedlają ówczesny stan wiedzy, będący pod znacznym wpływem Arystotelesa. Późniejsze badania i odkrycia zmieniły dość radykalnie ten obraz świata.

ANTROPOLOGIA I PSYCHOLOGIA

Wielką uwagę poświęcił Klein antropologii, w której zawarł wiele pięknych myśli.

Człowiek jest największym cudem natury i w nim zawierają się w pewien sposób wszystkie inne cuda przyrody, które powstały właśnie ze względu na niego. Stąd też filozofowie nazywają zwykle człowieka szczytem i celem wszystkiego, nie tylko wśród ciał naturalnych, lecz w ogóle w całym wszechświecie. Jego duch jest uczestnikiem wieczności, a ciało posiada kształt i piękno najwyższe. Dlatego człowiek jest mikrokosmosem, łączącym w sobie elementy świata nieożywionego, roślinnego i zwierzęcego. Jego umysł zaś jest podobny do intelektu anielskiego. Wskutek tego żadna rzecz stworzona nie może go w pełni uszczęśliwić²⁵.

²⁴ „Modus quidam habendi se in spatio immobili”, Tezy z całości filozofii, część *De loco et vacuo*.

²⁵ „Omnium autem corporum naturalium et huius Universitatis quasi

Natura ludzka składa się z ciała i z ducha (*animus*), które stanowią istotne jej składniki: materię i formę. Ciało jest złożone z różnorodnych części, które stanowią jakby narzędzia do pełnienia różnych funkcji duszy. Dusza zaś jest prosta (nie złożona), jednostkowa (*individua*) i znajdując się cała w całym ciełe i cała w poszczególnych jego częściach, ożywia je (*informatio*). Dusza ludzka, czyli rozumna, jest nieśmiertelna. Człowiek nawet pod względem ciała bardzo przewyższa zwierzęta, a jego postawa wyprostowana świadczy o jego prymacie w stosunku do pozostałych bytów ziemskich.

Dusza ludzka jest jednak substancją niepełną (s. *incompleta*) i niedoskonałą, gdyż w ciełe nie może ona osiągnąć pełni swej doskonałości. Mimo to wśród stopni życia (wśród rodzajów dusz) i wśród form ziemskich zajmuje najwyższe miejsce; jest jedna tylko w człowieku i zawiera w sobie formalnie siły i władze innych stopni życia (innych rodzajów dusz).

Dusza ta jest bezpośrednio stwarzana przez Boga i przekazywana płodowi ludzkiemu, gdy osiągnie on odpowiedni stopień rozwoju. To zaś według opinii ówczesnych badaczy przyrody następuje w przypadku płci męskiej od 30 do 32 dni, a w przypadku płodu płci żeńskiej — od 36 do 42 dni od chwili poczęcia.

Głównymi władzami człowieka są rozum i wola, które mimo że mają siedlisko w duszy, różnią się jednak od duszy, i między sobą, a specyficzne ukierunkowanie otrzymują od przedmiotów, ku którym się zwracają.

Przedmiotem ogólnym rozumu ludzkiego jest byt jako byt, a przedmiotem woli — dobro jako takie. Jego zaś przedmiotem właściwym jest istota (*quidditas*) rzeczy materialnej. Pierwszy i bezpośredni przedmiot intelektu stanowią byty jednostkowe, (*singulare*), na podstawie których wytwarza on pojęcie ogólne (*universale*).

Człowiek posiada pięć zmysłów zewnętrznych i jeden zmysł wewnętrzny, zwany — zależnie od funkcji, jaką pełni — zmysłem wspólnym, wyobraźnią (*phantasia*), pamięcią lub instynktem. Poznanie intelektualne dokonuje się z pomocą umysłu czynnego i biernego przy współpracy zmysłowego obrazu przedmiotu (*phantasma*), a jego kresem jest „słowo myślné” (*verbum mentis*). Wola idzie zawsze za poznaniem i w sposób wolny dąży do tego, co posiada cechę dobra. W obrębie tych władz mogą powstawać stałe dyspozycje (*habitus*) dobre lub złe.

Człowiek jednak nie jest jedynym bytem posiadającym duszę; posiadają ją wszystkie byty ożywione (*animantia*), które składają się z ducha (duszy) i ciała. Dusza w ogóle (a więc także dusza ludzka) jest — za Arystotelesem — pierwszą doskonałością (aktem) ciała naturalnego, posiadającego potencjalnie życie lub pierwszą zasadą, dzięki której żyjemy, czujemy, poruszamy się i rozumiemy. Każdy byt ożywiony posiada tylko jedną duszę, która jest podstawą wszystkich jego doskonałości, a zdolności niższego stopnia życia (duszy) zawierają się w zdolnościach stopnia wyższego. Istnieją trzy stopnie życia,

summa et epilogus atque finis homo iure dici potest: quippe cuius Animus aeternitatis particeps est et corpus ea specie et pulchritudine efformatum, ut neque divinius, neque aptior excogitari possit. Igitur unus homo omnia complectitur; esse habet cum lapidibus, vigorem cum plantis, sensum cum animantibus, Intellectum cum Angelis, eaque causa est, cur homo nullius rei creatae possessione beatus esse queat”, Tezy z całości filozofii, część *De mistis et animantibus*, pod koniec.

wynikające z trzech rodzajów duszy: wegetatywnej, sensorywnej i rozumnej. Pierwsza i druga przysługująca odpowiednio roślinom i zwierzętom, jest rozciągła, rozdzielna, śmiertelna, wyprowadzana z możliwości materii i przekazywana za pośrednictwem nasienia. Dusza rozumna, właściwa tylko człowiekowi, posiada istotnie doskonalsze cechy, które omówiono poprzednio.

Z duszy wypływają pełniące różne funkcje jej władze, które różnią się formalnie tak od niej samej, jak i między sobą.

METAFIZYKA

Wśród dyscyplin filozoficznych metafizyka zajmuje pierwsze miejsce. Abstrahując od konkretnego, zajmuje się wszystkimi bytami, a jej przedmiotem adekwatnym jest byt jako byt. Jego pojęcie orzeka analogicznie, ale istotowo (quidditative) o swych dysygnatach, którymi są zarówno substancja i przypadłość, jak i Bóg oraz stworzenia. I jak przypadłości nie można zdefiniować bez odniesienia do substancji, tak też nie można poznać istoty stworzenia bez odniesienia do Boga. Przedmiotem metafizyki są zasadniczo byty realne, a byty myślnie (*entia rationis*) jedynie pośrednio (*per quamdam attributionem*).

Klein nie wypowiada się jasno na temat różnicy zachodzącej między istotą a istnieniem. Pewne wyrażenia wskazują jednak, że nie przyjmował między nimi różnicy realnej w znaczeniu tomistycznym²⁶.

Byt posiada pewne „modusy” (*modi*), czyli realne modyfikacje własnej bytowości oraz własności (*passiones*), przynajmniej pozytywne. Jednym z modusów bytu jest istnienie. Modusy są podstawą rozróżnienia i opozycji wśród bytów. Należy tu m.in. rozróżnienia bytu na nieskończony i skończony, konieczny i przygodny, płynny (*fluens*) i stały (*permanens*), ogólny i szczegółowy. Szczegółowość (*singularitas*) to jedność numeryczna, stanowiąca modus, który Szkot nazywał *haecceitas*. Wszystko, co istnieje, jest szczegółowe (*singulare*); ogólne istnieje *a parte rei* tylko w bytach szczegółowych i od nich nie różni się rzeczowo.

Wśród własności bytu zaś wyróżnia się jedność, prawdę i dobro. Pierwsza oznacza brak podziału, dwie pozostałe dodają do bytu pewne relacje formalne pozytywne: możliwość poznania oraz przedmiot pożądanego.

Głównymi formami bytu skończonego (przygodnego) są substancja i 9 rodzajów przypadłości; łącznie więc istnieje 10 kategorii bytowych, którym odpowiadają różne sposoby orzekania (*praedicata*). Samoistność (*subsistentia*) jest wewnętrznym modusem substancji, a tkwienie w substancji (*inherentia*) jest wewnętrznym modusem przypadłości, nie różnią się więc między sobą tak jak rzecz od rzeczy, lecz tak jak modus rzeczy od samej rzeczy. Dzięki samoistności bowiem substancja istnieje *per se et in se*. Dzięki interwencji bożej modus rzeczy może być jednak oddzielony od samej rzeczy.

²⁶ „Et vero cum existentia consequatur essentiam (non enim haec sine ordine ad illam concipitur) necesse est ut omne id quod quomodo essentiae particeps est existentiam etiam sui generis propriam obtineat; et qua ratione inter se differunt essentiae, eadem etiam differant oportet existentiae ... Cum enim essentiae proprius actus, per quem habet esse in mundo, existentia sit, nunquam essentias censemus actu esse, nisi quum existentiam sunt consequutae”, Tezy z całości filozofii, część *De ente et essentia*.

Osobnik (*suppositum*) do natury kompletnej i szczegółowej (*singulare*) dodaje samoistność właściwą tylko temu bytowi (*subsistentia incomunicabilis*), która stanowi jakby kres doskonałości substancjalnej, a w przypadku natury rozumnej — osobę.

Zgodnie z ówczesną tradycją filozoficzną w obrębie metafizyki, a także — uprzednio — w obrębie filozofii przyrody Kleina przekazywał swoim studentom także pewne elementy filozofii Boga.

Istnieje tylko jeden Bóg, który jest czystym aktem (*actus purissimus*), bytem koniecznym, w naturze niezmiernym, w doskonałości nieskończonym i wiecznym. Poucza o tym nie tylko wiara. Jego istnienie i pewne przymioty udowadnia się przy pomocy racji naturalnych pewnych i oczywistych. Przekonuje nas o tym zwłaszcza doskonałość i ład panujący w świecie oraz jego piękno.

Bóg jest pierwszą przyczyną wszystkiego, co istnieje. Zważywszy, że z niczego nic nie powstaje, świat mógł powstać tylko przez stworzenie w czasie, a do tego konieczna jest moc nieskończona. Bóg jest bytem niezależnym od nikogo i niczego, a jego rozum przewyższa wszystkie umysły stworzone. Wiedza boża o stworzeniach odnosi się także do ich czynności wolnych, które mają się dokonać w przyszłości, co jednak nie sprzeciwia się ich wolnej woli. Jego przymioty (*attributa*) różnią się jedynie myślnie (*ratione*) między sobą i od istoty bożej. W Bogu bowiem wszystko jest jednym, chyba że zachodzi opozycja wynikająca z relacji (między Osobami Boskimi).

Bóg podtrzymuje wszystkie stworzenia w istnieniu i działaniu oraz otacza je Opatrznością. Jest też ostatecznym celem wszystkich bytów i na Jego posiadaniu polega szczęście człowieka, który dąży do Niego ze swej natury.

Istnieją także duchy czyste, oddzielone od materii (*intelligentiae*, aniołowie) dobre i złe (*daemones*), które mogą wpływać na człowieka.

FILOZOFIA MORALNA

Nie udało się dotrzeć do dyktatów Kleina z etyki. Wśród twierdzeń z całości filozofii znajdują się jednak dwa działy z tego zakresu: *Ex morali philosophia* oraz *Ex civili scientia De republica et regno*. Pierwszy zawiera twierdzenie z etyki indywidualnej, drugi zaś — z etyki politycznej.

Etyka, czyli filozofia moralna dotyczy wg Kleina kształtowania życia zgodnie z wymogami cnoty; jej celem więc jest należyte działanie²⁷. Stąd zachodzi potrzeba jakiejś ostatecznej zasady, na której by się opierała wszelka działalność moralna czy to poszczególnych ludzi, czy rodziny, czy wreszcie państwa; w życiu ludzkim bowiem ujawnia się dążenie do poszukiwania celu działania. Tego rodzaju celem jest szczęście (*felicitas*), ku któremu ze swej natury zmierzają wszystkie czynności ludzkie. Szczęście to ludzie niekiedy na próżno upatrują w rzeczach stworzonych. Można je jednak osiągnąć wyłącznie w poznaniu i miłowaniu Boga. Prawdziwe szczęście polega na wiecznej i stałej rozkoszy (*voluptas*), wynikającej z oglądania Boga i „kosztowania” go (*fruiti*), dzięki czemu człowiek osiągnąwszy zadowolenie nie odczuwa potrzeby żadnych rzeczy zewnętrznych i jest wolny od trosk i obaw.

²⁷ „Universae philosophiae, quae quidem ad vitam ex virtute mandam pertinet, et ab officio morum instituendorum HΘIKH sive moralis dicitur, finis est actio”, Tezy z całości filozofii, część *Ex morali philosophia*.

By to osiągnąć, konieczne jest zarówno praktykowanie cnoty, jak i unikanie wad. Źródłem cnót jest dążność duszy ludzkiej do dobrego, a źródłem wad — przeciwna jej skłonność zmysłów; z obu wywodzą się różnorodne uczucia (*affectus*), które powstają z uchwycenia (*apprehensio*) dobra lub zła i które kryją w sobie wiele sił czy to do cnót, czy też do wad. Uczucia pochodzą wprawdzie z natury, ale nikogo nie można nazwać z natury dobrym lub złym, lecz jedynie ze względu na rodzaj wykonywanych przez niego czynności lub raczej ze względu na dobre lub złe nawyki (*habitus*), wyrobione przez częste powtarzanie dobrych lub złych czynności. Nawyki dobre — to cnoty, które nie są ludziom wrodzone, lecz nabyte nie samą tylko inteligencją, lecz także wysiłkiem (*studio*) i ćwiczeniem — z pomocą bożą.

Wśród cnót wyróżnia się dwa rodzaje: jedne posiadają charakter intelektualny, jak inteligencja, wiedza, roztropność, sztuki (*artes*), inne posiadają charakter moralny, jak sprawiedliwość, męstwo, umiarkowanie i roztropność, która mimo że należy do cnót intelektualnych, jest jednak nieodzowna również do praktykowania cnót moralnych. Wszystkim tym cnotom przeciwstawiają się złe nawyki, powstałe wskutek częstego powtarzania czynności złych.

Ludzie z natury obdarzeni są zdolnością i potrzebą tworzenia społeczności w celu osiągania wspólnych korzyści. Dzięki temu powstawały domy, a w miarę wzrostu ilości ludzi — wioski i miasta, z których z kolei powstawały państwa. Rzeczpospolita (*respublica*, z greckiego: *politeia*), czyli pewien określony sposób działalności obywatelskiej, posiada różne formy i różne nazwy: monarchia (rządy jednej osoby), arystokracja (rządy najlepszych), demokracja (rządy ludu). Do wadliwych form rzeczypospolitej należą: tyrania, oligarchia i laokracja (rządy pospółstwa). Z form tych zdaniem Kleina za najlepszą uważa się słusznie monarchię, czyli królestwo, a to ze względu na łatwiejszy sposób zarządzania i na jego trwałość i stałość. Na drugim miejscu znajduje się arystokracja jako bliska królestwu, a na ostatnim — demokracja, która narażona jest na zamieszki i bunty, a przez to nietrwała.

Ze względu na to, że elekcja kryje w sobie zarzewie niezgody i niebezpieczeństwo trudności różnego rodzaju oraz łatwość przekupienia elektorów, Klein opowiada się raczej za dziedziczością tronu. Kobiety nie powinny być wcale dopuszczane do rządów z racji ich niestałości obyczajów, nieuporządkowanych pożądlivości i nieznamołości rzeczy. Rozum wskazuje na to, że władca winien być dożywotni; przez długą praktykę może on udoskonalać sposób rządzenia. Częsta zmiana władcy zaś obniża jego powagę, nasuwając podejrzenie o jego braki, nie mówiąc już o tym, że nowi władcy wprowadzają zwykle nowe obyczaje i nowe prawa.

Gdy chodzi o obowiązki władcy, to powinien popierać religię [katolicką], dbać o dobro państwa, o moralność publiczną i o wspólne korzyści, wydawać słuszne i sprawiedliwe prawa i w sposób należyty sprawować władzę sądowniczą.

W państwie nieodzowne są pewne urzędy, które należy powierzać ludziom zaufanym. Podkreślona też została waga odpowiednich doradców władcy. Nietrwałe okazują się instytucje oparte na strachu. Trwałość zaś zapewnią rzeczpospolitej równe prawa wszystkich obywateli, umacniające zgodę, oraz sprawiedliwe sądownictwo. Nikogo, ani nawet chłopów, nie wolno trzymać w wiecześnie niewoli, gdyż to sprzyja ich bierności, gdy nie wolno im nawet myśleć o sprawach

państwa; nie są więc ani dobrze usposobieni wobec rzeczypospolitej, ani nie mogą się jej przysłużyć²⁸.

Przed wszystkim jednak sprawie zachowania rzeczypospolitej służą nienaganna wiara i dobre wykształcenie obywateli (*incorrupta religio ac optimarum artium studia*). Do obrony państwa zaś potrzebne jest dobrze wyćwiczone i uzbrojone wojsko. Natomiast niepewni i niebezpieczni są najemnicy oraz pomoc z zagranicy. Do osłabienia zaś i zagłady państwa przyczynia się wszystko to, co powyższym jest przeciwne, zwłaszcza nierespektowanie religii [katolickiej] i wielość wyznań, co powoduje niezadowolenie i niezgodę obywateli, i sprzyja powstawaniu stronnictw o rozbieżnych celach, a także zbytne wpływy niektórych osobistości (magnatów)²⁹.

PODSUMOWANIE

Przegląd ważniejszych poglądów filozoficznych Kleina z zakresu wszystkich dyscyplin będących wówczas przedmiotem studium filozofii (z wyjątkiem matematyki, która nas tutaj mniej interesuje), prowadzi do wniosku, że reprezentowana przez niego filozofia jest w zasadzie filozofią arystotelesowską, a jej wykład polegał na komentowaniu wybranych pism Stagiryty — przy zastosowaniu metody scholastycznej i formy sylogistycznej. Cytaty w języku greckim oraz na ogół dość dokładne referencje do omawianych traktatów wskazują na to, że korzystał — przynajmniej w pewnej mierze — z oryginalnych tekstów Arystotelesa.

Nie jest to jednak czysty arystotelizm. Zostały doń wprowadzone późniejsze modyfikacje, dokonane przez jego chrześcijańskich komentatorów, zwłaszcza przez Tomasza z Akwinu. Za nimi też Klein odrzuca m.in. twierdzenie o odwiecznym istnieniu świata, a nawet możliwość odwiecznego stwarzania, stwierdzając, że świat został stworzony przez Boga w czasie. Wpływy tomistyczne są również widoczne w zagadnieniach dotyczących Boga, szczególnie na temat relacji w Bogu (w Trójcy Św.), Jego Opatrzności względem stworzeń, współdziałanie Bożego w istnieniu i działaniu stworzeń itp. O pewnym zaś wpływie ówczesnej teologii na filozofię świadczą m.in. przyjęcie istnienia duchów czystych (aniołów) oraz możliwości ich wpływu na człowieka, a także odróżnianie w świecie pewnej dwutorowości: porządku naturalnego oraz możliwości ingerencji bożej w sprawy tego porządku, wskutek czego niektóre rzeczy naturalnie niemożliwe stają się możliwe dzięki tej właśnie interwencji bożej (*per virtutem divinam*).

²⁸ „Perpetuae autem servituti nullam Reipublicae partem, nedum agricolas addictos esse oportet: nam et ignavi redduntur, cum vix eis liceat de Republica cogitare, nec bene animati esse possunt aut de Republica promereri, quia poenam semper formidant et praemia numquam expectant”, Tezy z całości filozofii, część *Ex civili scientia*.

²⁹ Zbiór tez Kleina z całości filozofii zawiera przed tezami etycznymi również kilka twierdzeń z matematyki, która była wówczas wykładana w obrębie studium filozoficznego. Nie omawiam ich tutaj, gdyż matematyka wyodrębniła się z czasem z filozofii i dziś do niej nie należy, ale pragnę je zasygnalizować historykom matematyki w Polsce.

W filozofii reprezentowanej przez Kleina znajdują się jednak niektóre poglądy odbiegające zarówno od Arystotelesa i Porfiriusza, jak i od Tomasza z Akwinu i tomistów. I tak w logice twierdzi on, że istnieje nie pięć, lecz siedem sposobów orzekania o bytach, przyjmując obok tradycyjnych sposobów nadto transcendencję i modus wewnętrzny jako sposoby orzekania. Wśród polskich filozofów jezuickich XVI w. jest to pogląd dość odosobniony.

Obok modusu logicznego (sposób poznania i orzekania) Klein przyjmuje także modusy bytowe (ontyczne; sposoby istnienia), czyli realne modyfikacje zachodzące w bytach. W filozofii przyrody twierdzi on, że „miejsce” jest modusem oraz że substancja materialna to materia i forma oraz modus związku (*modus unionis*). Szczególnie często występują modusy w metafizyce Kleina. I tak modusem jest istnienie w stosunku do bytu (istoty), samoistność w stosunku do substancji, tkwienie w substancji w stosunku do przypadłości, ujednostkowanie w stosunku do substancji i przypadłości oraz osobniczość w stosunku do bytów samoistnych, kompletnych i nieudzielnych. Naturę zaś działania i doznawania (*passio*) wyjaśnia on przy pomocy pewnych modusów zewnętrznych. Modusy wreszcie są podstawą rozróżnienia bytu na skończony i nieskończony, konieczny i przygodny, ogólny i szczegółowy itp.

Nie całkiem jasny jest pogląd Kleina na temat różnicy zachodzącej między istotą a istnieniem, pewne jednak wyrażenia wskazują na to, że nie przyjmował on między nimi tomistycznej różnicy realnej. Materia pierwsza według niego nie jest czystą możliwością, lecz zaczątkową substancją posiadającą akt bytowy, pewnego rodzaju formę, nie określoną bliżej wielkość i pewne jakości. W kwestii poznania Klein uważa, że pierwszym i bezpośrednim przedmiotem intelektu są byty jednostkowe, a ogólne dopiero wtórnym.

Powyższe sformułowania wskazywały na zależność Kleina od Suáreza. Zważywszy jednak to, że Suárez wydał swe *Disputationes metaphysicae* dopiero w r. 1597, nie może być mowy o wpływie za pośrednictwem dzieł. Wielce prawdopodobny jest jednak wpływ bezpośredni. Jak wiemy, Klein odbywał studia teologiczne w Collegium Romanum w tym okresie, gdy profesorem teologii scholastycznej był właśnie Suárez. Więż teologii z filozofią była w tym czasie dość ścisła i studium wykładanej przez Suáreza teologii nierozzerwalnie łączyło się z poznaniem jego poglądów filozoficznych. I tym chyba należy tłumaczyć zbieżność niektórych poglądów omawianego autora z myślą suarezjańską.

Osobną trudność w identyfikacji wpływów, jakim ulegał Klein, stanowi przyjęcie przez niego różnicy formalnej, np. między materią i formą a ich złożeniem (*compositum*) między duszą a jej władzami oraz między poszczególnymi władzami. Z jednej strony bowiem zachodzi pewne podobieństwo terminologiczne (*dinstinctio formalis*) z terminologią skotystyczną, choć brak w nim wyrażenia „z natury rzeczy” (*ex natura rei*), z drugiej jednak — brak w tych rozważaniach rozróżnienia „formalności” (*formalitates*) bytowych, charakterystycznych dla scholastyki Dunska Szkota i skotystów. Dlatego dopatrywanie się w tej kwestii wpływu skotystycznego jawi się jako mało prawdopodobne. Jest to raczej pewna modyfikacja koncepcji Suáreza.

Warto wreszcie zwrócić uwagę na zbliżony do koncepcji Kapreola pogląd Kleina na czynniki, dzięki którym powstaje osobnik (*suppositum*) oraz osoba, a także na jego opinię, że płód ludzki otrzymuje

duszę dopiero po upływie co najmniej miesiąca od chwili poczęcia. Godna podkreślenia jest również postulowana przez niego w filozofii moralnej obrona chłopów oraz dziedziczność tronu królewskiego.

Przeprowadzona powyżej próba prześledzenia wpływów, jakim ulegał Klein, może nasunąć mniemanie, że jego filozofia nosi na sobie znamiona pewnej formy eklektyzmu. Różnica poglądów na temat, co jest eklektyzmem, a co spójną syntezą nie pozwala jednak na precyzyjne stwierdzenia w tym względzie. W tym kontekście rodzi się także pytanie, czy Klein akceptując zasadniczo główne poglądy Arystotelesa i ich modyfikacje dokonane przez Tomasza z Akwinu, sam sięgał do wymienionych poprzednio filozofów, czy też oparł się raczej na jakimś jednym autorze i do jego poglądów wprowadzał jedynie nieznaczne korekty. Brak wystarczającej ilości szczegółowych opracowań okresu, w którym działał Klein, nie pozwala na udzielenie wiążącej odpowiedzi na to pytanie. Niewątpliwie byłoby miłą niespodzianką móc stwierdzić, że to sam Klein wybierał z uprzedniego i współczesnego mu dziedzictwa filozoficznego to, co uważał za słuszne i prawdziwe. Bardziej prawdopodobny jednak wydaje się przypuszczenie, że opierał się na ówczesnej tradycji filozoficznej jezuitów, w której dużą rolę odegrali Hiszpanie (zwłaszcza Suárez), będący wtedy profesorami w Kolegium Rzymskim. Dopiero dalsze, bardziej systematyczne badania tego okresu, zwłaszcza scholastyki jezuickiej, mogą te zagadnienia nieco wyjaśnić.

FRANCISZEK BARGIEŁ SJ

UWAGI I SPROSTOWANIA NA TEMAT S. SZADURSKIEGO SJ

1. Dotychczasowa literatura o S. Szadurskim. 2. Rozbieżności bibliograficzne: a) chronologia i miejsca ukazania się dzieł Szadurskiego, b) tytuły publikacji, c) opinie autorów o Szadurskim. 3. Rozbieżności biograficzne. 4. Przejaszkawienia w opiniach na temat filozoficznej twórczości Szadurskiego.

Stanisław Szadurski (1726—1789?), polski jezuita z litewskiej prowincji zakonnej, swoją filozoficzną spuścizną zapisał się raczej dobrze w bibliografii i historii polskiej kultury w XVIII wieku. Dość liczne pochlebne wspomnienia o nim można znaleźć w encyklopediach — ogólnych i specjalistycznych — a także w kilku opracowaniach z zakresu historii filozofii i szkolnictwa polskiego. Są to jednak wspomnienia niepełne, a często niedokładne. Wydało się więc słuszne zająć się nim wszechstronnie w osobnej monografii, opartej nie na przekazach z drugiej ręki, lecz na dostępnym materiale źródłowym, dotyczącym jego życia i poglądów.

Takie właśnie opracowanie ukazało się świeżo na małej poligrafii w bardzo szczupłym nakładzie i wniosło — prócz nowych danych — również szereg uściśleń i sprostowań do opinii, jakie dotychczas wypowiedziano o tym Autorze¹. Artykuł obecny ma na celu uprzystępnić

¹ Franciszek Bargieł SJ, *Stanisław Szadurski SJ (1726—1789). Przedstawiciel współczesnej filozofii scholastycznej*. Wydział Filozoficzny